

پیشگفتار

نقش اساسی دین و مذهب در پیدایش، دگرگونی و بالندگی فرهنگ و تمدن بشری امری انکارناپذیر است. چنانکه هیچ تردیدی نیست که اسلام و مذاهب آن، بن‌مایه تمدن اسلامی را تشکیل داده و شاخه‌های این تمدن عظیم را، به رغم منابع و سرچشمه‌های گونه‌گون آن، به هم پیوند زده‌اند.

تاکنون نویسندگان بسیاری در قالب ده‌ها کتاب و مقاله این موضوع را بررسی کرده و یادآور شده‌اند که نه تنها اسلام در پدید آمدن بسیاری از علوم، فنون، ادبیات، هنرها و آداب و سنن، تأثیر داشته، که برخی معارف و فنون به طور مستقیم از دل این دین الهی برآمده است.

از آن جمله است دانش تاریخ‌نگاری اسلامی، که در واقع یکی از عوامل مهم توجه مسلمانان بدین علم، توجه آنان به سیره و سیره‌نویسی است. تاریخ‌نگاری در اسلام از سیره‌گویی و سیره‌نویسی آغاز شد و با شرح نبردهای زمان پیامبر (ص) و خلفا بالیدن گرفت و در دهه‌های بعد به صورت علمی جامع، با شاخه‌ها و شعبه‌های متعدد درآمد؛ که تاریخ فرق و مذاهب تنها بخشی از آن است.

توجه به این بخش از تاریخ، از اوایل سده دوم هجری، همزمان با آغاز مناقشات کلامی و گفتگوهای اندیشمندان و ارباب عقاید و ادیان شروع و در سده‌های بعد با جدیت و حساسیت بسیار دنبال شد و کار بدانجا رسید که برخی پیروان مذاهب، چگونگی ظهور تاریخی مذهب خود را نوعی دفاع از موجودیت و مشروعیت آن دانستند و به نگارش کتابها، رساله‌ها، ردیه‌ها و مقاله‌های فراوان دست زدند. نگاشته‌هایی که ارائه فهرستی کامل از آنها کاری بس دشوار است.

گذشته از کسانی چون ابن کلبی، یعقوب کندی، ابوزید بلخی، محمدبن عبدالله مسیحی و عبدالقادر بغدادی، که در موضوع عقاید و ادیان آثار مهمی پدید آوردند، فضل‌تقدم خلق اثر در تاریخ تشیع، از آن حسن بن موسی نوبختی، نویسنده کتاب فرق‌الشیعه است. اوضمن بیان چگونگی و ظهور تاریخی شیعه و فرقه‌های آن بسیاری از ردّ و نقضهای مخالفان این مذهب را پاسخ گفت.

از آن پس، شماری از متکلمان و بسیاری از نویسندگان مسلمان و شرق‌شناس به پژوهش در این زمینه پرداختند و آثاری در خور پدید آوردند. محسن امین، سیدمحمدحسین جعفری، حسین‌علی محفوظ، ولهاوزن، مارشال هاجسن، برنارد لوئیس، ویلفرد مادلونگ، هورو ویتز و دیگران تنها گروهی از پژوهشگران معاصرند که آثار خوبی درباره مبانی، مفاهیم و تاریخ شیعه و فرقه‌های آن پدید آورده‌اند.

با وجود این، از آنجا که تاکنون یک اثر جامع و پاسخگوی نیاز دانشجویان رشته تاریخ، به‌ویژه دانشجویان تاریخ و تمدن ملل اسلامی، نگارش نیافته است، این مجموعه در قالب دو طرح پژوهشی جدا و براساس سرفصل دو درس تخصصی تاریخ تشیع (1) و (2) به اجرا درآمد. جلد نخست این پژوهش، به کلیات، مبانی، مفاهیم و تاریخ تشیع در دوره حضور امامان معصوم (ع) و جلد دوم آن به دولتها، حکومتها، خاندانها و خدمات علمی و فرهنگی شیعه (ع) در دانشگاه‌ها، تاریخ تشیع (1) با محوریت امامان معصوم (ع) سامان یافت. در تاریخ تشیع (2) نیز از پرداختن به مطالب و موضوعات مهمی چون: تشیع در دوره صفویان، فاطمیان، ادریسیان، مزیدیان و حمدانیان، خودداری شد؛ زیرا این عناوین در دیگر دروس تخصصی دانشجویان جای گرفته است.

انگیزه دیگر در تدوین این اثر آن است که به مدد بهره‌گیری از منابع، مآخذ، پژوهشها و مطالعات نوین، بار دیگر مبانی و مفاهیم اساسی تشیع و ارزیابی انتقادی علل و چگونگی پیدایش این مذهب و سیر تکوینی آن تبیین و سهم بزرگ و بی‌بدیل آن در تکوین نهضت معنوی اسلام روشن و نشان داده شود که تاریخ شیعه، یکسره جنبه‌های خشک و خشن سیاسی نیست، بلکه نقش انکارناپذیر این مذهب در گسترش حیات معنوی و باروری اسلام، بیش از آن است که تاکنون گفته و نوشته شده است؛ این همان چیزی است که ولهاوزن نیز از آن غافل نبوده است. او می‌گوید:

اگر تشیع نبود، اسلام در قالبهای خشک و بی‌روح منجمد می‌شد و نمی‌دانم در چنان حصارهایی، چه سرنوشتی به سراغش می‌آمد. شگفتا که محققان به این امر، یعنی نقش معنوی‌ای که شیعه در ایجاد محتوای عقیدتی اسلام داشته است، آن چنانکه سزاوار است، توجه نکرده‌اند و علت آن این است که جنبه سیاسی شیعه، انظار را بیش از جنبه‌های دیگر آن به خود جلب کرده است. در صورتی که بُعد سیاسی شیعه تنها یکی از ابعاد آن به شمار می‌آید و از نظر ارزش ذاتی، پایین‌ترین مقام را در این مذهب داراست.¹

پژوهشگر سرشناس عرب - عبدالرحمان بدوی - نیز از نگاهی دیگر بر این داوری تأکید کرده، گفته است: برآیند تا واژه شیعه را بر آن موج معنوی‌ای اطلاق کنم که در اعماق درونی هسته اولیه اسلام نفوذ کرده و ارزشهای برآمده از متون برجسته این دین را شکوفا ساخته است.²

با این همه، جای بسی تأسف و شگفتی است که برخی کسان، یا به دلیل ناآگاهی و مآخذ، یا از سر لجاج و عناد، نه تنها این جنبه‌های مثبت را نادیده انگاشته، که تشیع را حرکتی انحرافی دانسته‌اند و گناه برخی تندروی‌های غلّاه را - که در مذاهب دیگر نیز بی‌سابقه نیست - به گردن شیعیان و اعتقادات آنان نهاده‌اند، بلکه از این رهگذر، سنمهای تاریخی و جبران‌ناپذیری بر شیعه روا داشته‌اند. امید است این اثر بتواند زنگارها را از واقعیتها بزدايد و چهره راستین این مذهب را باز نماید.

باید گفت، کشف حقیقت با همه ابعاد و زوایای آن، برای پژوهشگری که بخواهد با دیده تحلیل، آن را از میان انبوه روایات ضد و نقیض و گزارشهای سره و ناسره بیرون آورد، به راستی دشوار و طاقت‌فرساست. موضوعی که بر صاحبان خرد و دانش، به‌ویژه اهل تاریخ، که بیش از دانشمندان دیگر متکی بر روایات و گزارشهای تاریخی‌اند، پوشیده نیست.

مؤلفان این کتاب حجج اسلام آقایان: رمضان محمدی، محمود حیدری آقای، قاسم خانجانی و آقای حسین فلاحزاده بوده‌اند که فرصت را غنیمت شمرده آنان را سپاس می‌گویم. نیز از جناب آقای دکتر علی بیات که به رغم مشکلات جسمی، دمی از همراهی و همدلی و نظارت بر این طرح باز نایستاد سپاسگزارم. حمایت‌های بی‌دریغ حجت‌الاسلام والمسلمین جناب آقای علیرضا اعرافی، رئیس محترم پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و حجت‌الاسلام والمسلمین جناب آقای محمود نوذری، معاون محترم پژوهشی وقت و همکاری حجت‌الاسلام والمسلمین جناب آقای حسین حسینیان مقدم، دبیر محترم گروه تاریخ در تنظیم و یکسان‌سازی فصول و تلاشهای همکاران محترم گروه تاریخ و تمدن «سمت» را در مطالعه دقیق متن نهائی کتاب، ارج نهاد، توفیق روزافزون همگان را در بسط و توسعه دانش از خداوند دانا خواستارم.

1 ولهاوزن، یولیوس، تاریخ سیاسی صدر اسلام، تشیع و خوارج، ترجمه محمودرضا افتخارزاده، ص 137-138.

2 ک. بدوی، عبدالرحمان، شخصیات قلقة فی الاسلام، المقدمة، صفحه ۵

در پایان با کمال تواضع اذعان دارم که این اثر، به رغم تمامی کوششها، خالی از عیب و نقص نیست؛ با این باور، از هم اکنون پذیرای نظریات، انتقادات و ارشادات دوستان دانشمند و پژوهشگران ارجمند هستم.

سیداحمدرضا خضری

بهار 1384